

פתח דבר

שלמה פישר

בשנים 1998-2002 התקיימה בברלין, וינה, סרייבו וירושלים סדרה של סדנאות ומפגשים שהמשתתפים בהם – מלומדים, אנשי חינוך, פסיכולוגים ואנשי דת – דנו בשאלה האם ניתן להצמיח עמדות ופרקטיקות של סובלנות ממסורות דתיות. העבודות שבכרך זה הן פרי חלקי של אותם דיונים ומפגשים. נקודת המוצא לכירורים אלה היתה כפולה.

א. ההכרה שמסורת הסובלנות (tolerance) המאפיינת את הדמוקרטיה הליברלית המערבית מקורה בשני אירועים מסוימים מאוד בהיסטוריה של מערב אירופה ושל צפון אמריקה: הרפורמציה הפרוטסטנטית והנאורות (enlightenment).

ב. ההכרה הגוברת והולכת שהנחות היסוד התרבותיות שהניחו האנשים שחוללו את האירועים האלה, או הנחות אקוויוולנטיות, לא היו לנחלתם של מאות מיליוני מוסלמים, נוצרים, הודים ויהודים באסיה, בדרום-מזרח אסיה, באירופה ובדרום אמריקה, אף על פי שהחברות שהם חיים בהן נוטלות חלק משמעותי במודרנה.

מאחר שלדת תפקיד חשוב לא רק בחיים האישיים, החברתיים והפוליטיים של אזרחי ארצות המזרח התיכון, הבלקן, מזרח אירופה, הודו, תאילנד ועוד מקומות, אלא גם בקונפליקטים שונים המתרחשים במקומות אלה, ראו המשתתפים בסדנאות ובמפגשים צורך לפתח מקורות רעיוניים ותרבותיים נוספים לסובלנות ולדו-קיום בין הדתות השונות ובתוכן.

בנסיבות האלה, גילוי מקורות של סובלנות בדת הוא במידה מסוימת כורח המציאות, ונובע מהמשך מרכזיותה של הדת בחברה העכשווית. אולם נוסף על כך, ראו בגילוי זה, לפחות מקצת המשתתפים, הזדמנות להציע חלופה לליברליזם החילוני של המערב. פגמיה של החברה הליברלית שצמחה בעקבות הרפורמציה והנאורות היו בשנים האחרונות מושא לדיון, ועלתה התקווה שאולי חברה דתית "מתוקנת" וסובלנית יכולה להוות חלופה תרבותית לה.

אפרט בקיצור נמרץ את מקצת הטענות שהצגתי בסעיפים הקודמים. הסובלנות של המערב נשענת על שני יסודות המשלימים זה את זה: "הפרטת" הדת והגבלתה לספרה הפרטית; החילוניות והאדישות לדת. הפרטת הדת היא תוצאה של הרפורמציה. שני גורמים, חיצוני ופנימי, עוזרים למסד תפיסה זו. הגורם החיצוני היה מלחמות הדת והאי-הסכמה העמוקה לגבי הדת שאפיינה את אירופה (ואת השלוחה שלה בצפון אמריקה) בראשית העת החדשה. הגורם

הפנימי הוא המקום המרכזי שיש למצפון של הפרט בתאולוגיה ובפרקטיקה הדתית הפרוטסטנטית. היסוד השני, החילוניות, הוא תולדה של תנועת הנאורות, בצורתה הרחבה ביותר, אשר מיסדה תפיסה נטורליסטית של העולם ותהליכו, הנהיגה ביקורת תבונית והיסטורית של הדת והעלתה על נס את האידאל של האוטונומיה האנושית שאיננה כפופה לסמכות המסורת, הדת או הפוליטיקה. בכך צמצמה הנאורות מאוד את מקומה של הדת בחיי בני האדם. במשך שנים רבות רווחה ההנחה הן בחוגי מדעי החברה הן במסגרות הרחבות יותר של התקשורת, הפוליטיקה, החינוך והמשפט, שתופעת החילון והחלשת הדת תפשט עם הפצת המודרניזציה מעבר לאירופה וצפון אמריקה לשאר חלקי העולם. גורמים אלה גם הניחו שככל שחברות ברחבי העולם יאמצו את הדפוס המוסדי המודרני, כן הן יאמצו את הפרטת הדת ואת ניהול הספרות המוסדיות השונות – הכלכלה והפוליטיקה וכדומה – על פי אמות מידה עצמיות ואוטונומיות. אולם כפי שהולך ומתברר יותר ויותר, הנחות אלה נמצאו חסרות בסיס. האזור היחיד בעולם שאפשר לומר עליו שהוא והאוכלוסייה שבו חילונים הוא מערב אירופה. בארצות הברית וגם במזרח אירופה, וכמובן גם במזרח התיכון, בחלקים נרחבים של אסיה ודרום אמריקה הדת מתחזקת הן כמערכת של אמונות הן כפרקטיקה. הדת גם אינה מוותרת על התחום הציבורי ואינה "מסתפקת" בנוכחות רק בתחום הפרטי. להפך, אחד המאפיינים הבולטים של רבע המאה האחרונה הוא עלייתן של הדת הפוליטית והנוכחות הדתית בספירה הציבורית. בהקשר זה אין מדובר רק בתופעות רדיקליות, כגון המהפכה האסלאמית באיראן, אלא גם בתופעות "חיוביות" ו"מתונות", כגון התפקיד שנטלה הכנסייה הקתולית במעבר לדמוקרטיה בספרד ובפולין, ותופעות רבות נוספות, כמו המפלגה השלטת בהודו (Bharatiya Janata Party - BJP) והימין הנוצרי בארצות הברית.

השאלה שהעסיקה אפוא את משתתפי הסדנאות והמפגשים האלה היתה אם לנוכח התופעות האלה אפשר להצמיח יחסי סובלנות ואולי גם פלורליזם מתוך חברה שהיא דתית בעליל וכאשר לדת יש תביעות משמעותיות כלפי התחום הציבורי.

מובן שתופעות כגון אלה לא פסחו על ישראל. כאן, אחת התופעות הבולטות של הדור האחרון היא המקום הגדל והולך של הדת בחברה הישראלית במישורים ובאופנים מגוונים: (א) העצמת מקומה של הדת בחייהם של פרטים, אם בדרך של חזרה בתשובה ליהדות ולאסלאם כאחד, שליחת הילדים למערכת החינוך הדתית או החרדית, או התעניינות כללית; (ב) הבניה מחדש של סמלי הזהות הקולקטיבית כך שהם כוללים היבטים דתיים ומסורתיים רבים יותר. נושאי השבת וארץ ישראל השלמה תופסים מקום ביחס לסמלי הזהות הקולקטיבית בישראל באופן שהיה קשה לצפות לו לפני שני דורות; (ג) הדתה

של הפוליטיקה הישראלית: אחת התופעות הפוליטיות המרכזיות של הדור האחרון היא עליית תנועת ש"ס והתחזקות המקום שהיא ממלאת בפוליטיקה הישראלית. גם התנועה האסלאמית זכתה בשנים האחרונות לייצוג פוליטי; (ד) הדתה של הקונפליקט הישראלי-הערבי והישראלי-הפלסטיני. גורמים מרכזיים בזירת הקונפליקט כיום הם המתנחלים, שהחוגים המובילים שבהם מונעים על ידי אידאולוגיה דתית, והחמאס והג'יהאד האסלאמי, שמעשי האלימות הקיצוניים שלהם נובעים גם הם מאידאולוגיה דתית.

אחת התגובות להתפתחויות האלה היא הגברת "התודעה החילונית הלוחמנית". אולם יעילותה של תגובה כזאת מוטלת בספק כיוון שביחסים חברתיים כמו בפזיקה פועל הכלל שלכל פעולה יש תגובה השווה לה בעוצמתה. יתר על כן, אם מתבוננים באוכלוסייה בישראל ומונים גם דתיים ומסורתיים וכן את האוכלוסייה היהודית והערבית, הרי שכמעט מחצית האוכלוסייה אינה מקבלת את ההנחות של הרפורמציה הפרוטסטנטית ושל הנאורות. לכן הסיכוי למסד סובלנות כעיקרון מארגן על בסיס הנחות יסוד מערביות מקובלות אינו גבוה במיוחד ויש לחפש גם תמיכה במסורות הדתיות עצמן.

ייתכן שיש תועלת בניסיון לשנות במידת מה את התרבות הפוליטית הישראלית. כיום, באופן כללי, החברה הישראלית מחולקת לשני מחנות אשר כל אחד מהם מקיים אתוס, מוסדות וסמלים משל עצמו. בין שני המחנות האלה מתקיימים יחסי מתח וקונפליקט מתמידים. מחנה אחד הוא חילוני, "נאור", שמאלני ואזרחי ויחסית אוניברסלי, והשני "דתי", ימני, מסורתי עם אוריינטציות פרטיקולריסטיות. היריבות בין שני המחנות האלה מבטאת את הבניית היחסים בין ממדי הזהות הקולקטיבית. בישראל, כמו בארצות הקתוליות, הממד הסקרלי, המקודש, של הזהות הקולקטיבית נחשב למנוגד לממד האזרחי, ולכן השמאל החילוני נחשב למגלם הממד האזרחי והימין הדתי נחשב למגלם הממד הדתי או הסקרלי בזהות הקולקטיבית הישראלית. חוקרים דוגמת ש"ג אייזנשטדט ודיוויד מרטין הצביעו על הקשר בין הבניית ממדי הזהות הקולקטיבית לבין יציבותו של המשטר הדמוקרטי והחוקתי. בחברות ששני ממדי הזהות נחשבים למנוגדים המשחק הפוליטי נחשב למשחק "סכום אפס" שבו עלייתו של מחנה אחד מתרחשת על חשבוננו של המחנה האחר. אם אמנם זה המצב תהיה נטייה של כל צד לנטרל את הצד האחר גם תוך כדי הפרת כללי המשחק הדמוקרטיים. מצב זה מתאפיין בחוסר יציבות ובמאבק אלים בין הצדדים. אולם כאשר הממד הסקרלי של הזהות הקולקטיבית תומך בממד האזרחי או חופף אותו, המשחק הפוליטי מתנהל כמשחק win-win ונוצרת מידה רבה של אמון בין הצדדים, וכך נשמרים כללי המשחק והיציבות של המערכת הפוליטית.

במסגרת הישראלית, ניסיון לחלץ מן המסורות הדתיות עצמן טעמים ומקורות

לסובלנות יכול לתרום לכך שהממדים הסקרליים והאזרחיים של הזהות הקולקטיבית הישראלית יתפסו כחופפים ולא כמנוגדים. כאמור, הבניה כזאת של ממדי הזהות הקולקטיבית יכולה לתרום ליציבות הדמוקרטית של המדינה. לאור השיקולים האלה ערכנו כינוס במאי 2001 בירושלים, בשיתוף מכון ון ליר בירושלים, עמותת "יסודות: המרכז לליכון ענייני תורה ומדינה" בירושלים ו-Institute for the Study of Culture, Religion and World Affairs באוניברסיטת בוסטון בארצות הברית. פנינו למלומדים מספר וביקשנו להכין עבודות שישקפו את ההקשר הישראלי של הבעייתיות הכללית הזאת. ואכן, הוכנו עבודות שניסו לבדוק את האפשרויות של סובלנות מנקודות ראות יהודיות ואסלאמיות ובמיוחד את היחסים בין היהדות לבין האסלאם.

מבנהו ותוכנו של הספר

הספר אמור לשקף את ההקשר הכללי ואת ההקשר הישראלי של הבעייתיות שב"סובלנות מתוך מסורות דתיות". השער הראשון דן בבעייתיות הזאת מנקודת ראות כללית וביחס לנצרות על זרמיה ולאסלאם. השער השני דן בבעייתיות היהודית והיהודית-ישראלית. מקום מיוחד הוקדש ליחסים בין היהדות לבין האסלאם.

לצירוף בין שתי זוויות הראייה – הכללית והיהודית – נודעת חשיבות רבה. חשוב להראות שבעיה זו אינה ייחודית ל"ביצה הישראלית" וחשוב להשתמש במינוח ובמערכת מושגים כלליים המשוחחרים מהמטענים ומהמאבקים המקומיים. ההשוואה לנעשה בדתות ובמסגרות אחרות יכולה להעשיר את הדיון ואת מאגר הרעיונות וה"פתרונות".

מאמרו של אדם ב' סליגמן, הפותח את הקובץ, מתווה במארג היסטורי ואנליטי את שורשי הסובלנות המערבית ברפורמציה ובנאורות, ומנתח לעומק את הנחות היסוד של החברה הליברלית. הוא מראה עד כמה ייחודי הוא סיפור גיבושה של הסובלנות בעולם המערבי – עד כמה מושג זה אינו נשען על אמיתות שהן מובנות מאליהן לתבונה האנושית אלא מבוסס על היסטוריה ותרבות דתית מסוימות מאוד. מצב זה מצביע על הקושי שיש לתרבויות לא פרוטסטנטיות לאמץ את דפוס הסובלנות המערבית. סליגמן קורא להתמודד עם האתגר הזה על ידי אופני גיבוש חדשים של מושג הסובלנות, היכולים לנבוע ממסורות דתיות ותרבותיות אחרות. צורות גיבוש אלה אולי יחזירו למושג הסובלנות את משמעותו המילולית – לסבול (בצרפתית: *tolerer*) דעות אשר לדעתי הן כוזבות או רעות ויישענו לא על חילון או על אדישות. לאחר פתיחה כללית זו מובא שער בן חמישה מאמרים המוקדש לדיון בבעייתיות של דתות העולם.

נילופר גול משתמשת במתודות סוציולוגיות ואנתרופולוגיות כדי לבחון את התנועות האסלאמיסטיות בתורכיה. היא מראה כיצד חברי תנועות אלה, ובמיוחד הנשים שבהן, מאתגרות תפיסות מקובלות הן של חברה מסורתית הן של חברה מודרנית ובכך מעצבות מחדש את הדרישה לסובלנות. גול מראה כיצד לתודעה האסלאמית החדשה יש יכולת לפתח מושגים חדשים של האני והחברה שאינם סותרים הבנות ליברליות ודמוקרטיות של הפוליטיקה והחברה האזרחית.

סוהייל ה' האשמי משתמש במתודולוגיות היסטוריות וטקסטואליות כדי להאיר מחדש כמה סוגיות בעולם בן זמננו המטרידות את מי שאינם מוסלמים, כגון פרשת סלמאן רושדי או ההבנה הפשטנית של המונח ג'יהאד. הוא מציג שלוש קריאות של הסובלנות שניתן לחלץ מן הקוראן אשר אינן מוכרות לקוראים ולמלומדים לא אסלאמים. במרכז הדיון שלו הפירוש לסורה 5, פסוק 48.

רוסמיר מחמותסהייץ מציג את המלחמה שהתנהלה בבוסניה בשנים 1992-1995 ואת תוצאותיה כפרדיגמה למצב הדת בכללותה בעולם בן זמננו. הוא פורש תמונה של בוסניה מסורתית אשר בה שרר קיום "פלורופורמי" בין הדתות (אסלאם, נצרות אורתודוקסית, נצרות קתולית ויהדות) בזכות העיגון שלהן בטרנסצנדנטיות משותפת. לעומת זאת, בתקופה המודרנית השתמשו בדת בשירות אידאולוגיות אתנו-לאומיות וחילוניות. יתרה מזו, הדת עצמה נעשתה "אידאולוגיה" מודרנית בלי הפתיחות לממד הטרנסצנדנטי שלה.

דורותי צ' פון טיפלסקירש מארגנת במאמרה תובנות מזיגמונד פרויד ומעמנואל לוינס כדי לפתח הבנה של סובלנות מקראית המעוגנת ברעיון ה"גר", ה"רע" וצווי האהבה. מאמרה מתמקד באופן שבו דמיון והבדל מוכנים במסורות הדתיות השונות.

קלייר וולפטייק מציגה את מחשבתו של האב הישועי ג'ון קורטני מארי אשר נטל תפקיד מכריע במועצה האקומנית השנייה של הוותיקן בשנת 1965. מארי היה גורם חשוב בהחלטת הכנסייה הקתולית לקבל את הרעיון שזכויות אדם הן אוניברסליות ושחירות אנושית מאפיינת את כל ברואי אלוהים. אף על פי שמארי לא קיבל את התודעה הדתית הפרוטסטנטית ואת הדת הפרטית שלה, הוא ניסה להקצות מקום בעבור פלורליזם דתי וחירות במרחב הציבורי.

בשער השני שלושה חלקים. בחלק הראשון מאמרים העוסקים בעקרונות הפילוסופיים והמשפטיים ביהדות היכולים לשמש בסיס ליחסי סובלנות ופלורליזם גם ביחס להתנהגויות ולאמונות שונות ומגוונות, ובכללן כאלה שאינן "אורתודוקסיות" ושמנוגדות להלכה האורתודוקסית. בחלק השני שני "חקרי מקרה" אשר במוקדם היחס בין היהודים לבין המוסלמים והאסלאם. המאמר האחרון הוא חטיבה בפני עצמה המוקדשת לנושא התיאולוגיה של הדו-שיח הבין-דתי.

שלמה פישר מנסה לבדוק אסטרטגיות של סובלנות או לפחות איפוק משפטי ביחס להפרת דרישות ההלכה. הוא מנתח את המהלכים האלה הן ביחס לפוסקי הלכה של ימי הביניים הן ביחס לפוסקים בני זמננו. בתוך כך הוא מציג את "ההיגיון הפנימי" של גישות סובלניות מתוך היהדות ההלכתית האורתודוקסית. פישר מוצא ש"היגיון" זה הוא "הפוך" (inverse) במידת מה להיגיון המערבי המעוגן במסורת הפרוטסטנטית.

יצחק קורן מתמודד לא רק עם השאלה של איפוק משפטי נגד מפרי הנורמות האורתודוקסיות אלא גם שואל אם ביהדות האורתודוקסית יש מקום לערך המודרני של האוטונומיה האישית. קורן מחליף מושג זה מתוך פירושים מסוימים למושג "צלם אלוהים" ומנסה להשתית עליו אתיקה פוליטית ליברלית. סוזן לאסט־סטון מתייחסת לא רק לסטייה בתוך היהדות אלא גם ליחסה של היהדות לדתות ולמסורות אחרות. לדבריה, הדת היהודית אמנם הוגבלה לאומה אחת בלבד, אך להגבלה זו התלוותה הערכה חיובית לתפקידים של קיבוצים אנושיים אחרים בתוכנית האלוהית. על בסיס ניתוח של "שבע מצוות בני נח" סטון מראה שהיהדות מכירה בכך שישויות פוליטיות או דתיות לא יהודיות שותפות למקצת ערכי הליבה של היהדות, אף על פי שאולי ממשים אותן בדרכים מגוונות. הכרה זו מאפשרת יחסי גומלין משפטיים וחברתיים ושיתוף בין היהדות לבין מסורות דתיות אחרות.

במאמרו של מנחם פיש עובר הדיון למצבים פוליטיים קונקרטיים. המחבר מציג את האתגר של שליטים דתיים בחברה חילונית ודן באחת מבעיות היסוד של כל פילוסופיה פוליטית – הריבונות והתביעות המנוגדות של תבונה ודת. פיש מתמודד עם סוגיה זו על ידי הצגת מודל פופריאני של הפלורליזם. על פי מודל זה יש רצון לטפח בסביבתך אנשים בעלי דעות ואורח חיים השונים במידה רבה מן הרוב כדי להעשיר את מערכת האמונות, אמות המידה המוסריות והבחירות העומדות לרשות המסורת הדתית. כמו פישר גם פיש מתמקד ב"קוד התרבותי" של היהדות. הוא מנסה להראות שהמודל הפופריאני עולה מהתלמוד ומן הדיון התלמודי.

ארבעת המאמרים מציגים בצורה זו או אחרת את הטענה שבסיס מרכזי לסובלנות מתוך היהדות הוא שההלכה תמיד מתייחסת לבני אדם בנסיבות המגוונות של חייהם. כלומר, החשיבה ההלכתית איננה מתייחסת אך ורק להלכה יבשה, בלי הקשר חברתי ואישי. כל מצב במציאות מקבל את משמעותו ההלכתית לא רק מתוך התאמה לכלל הלכתי ערטילאי זה או אחר, אלא מתוך התייחסות לנסיבות המפורטות, החברתיות והאישיות של המצב. התייחסות זו מאפשרת רבגוניות בתוך הקבוצה היהודית או האורתודוקסית עצמה.

את הטענה הזאת מפתח נפתלי רוטנברג. לדבריו בלב המערכת ההלכתית נמצא ה"סובייקטיביזם ההלכתי", ולפיו הפרט הוא הסובייקט שעליו חלות החובות ההלכתיות המשתנות מאחד לאחד בגלל נסיבות חיים שונות. המחבר

מצביע גם על ריבוי הפרשנות כהיבט מהותי ואימננטי של התורה. שני העקרונות האלה יכולים לשמש בסיס לסובלנות.

שני המאמרים הבאים מציגים מקרים "היסטוריים" או ספרותיים של התייחסות ערכית-רוחנית חיובית לאנשי דת ולמסורת הדתית המוסלמית. כל אחד מהמאמרים מוצא בסיס אחר להתייחסות חיובית זו. דב מימון במאמרו על יחסו של ר' אברהם בן מימון, בנו של הרמב"ם, לצופיזם האסלאמי מסביר שראב"ם הצדיק את לימודיו מהמסורת הצופית על ידי הטענה שהצופיזם משמר מסורות יהודיות עתיקות שאבדו לעם ישראל במשך השנים. לימוד זה מן הנזירים האסלאמים רק "מחזיר עטרה ליושנה". טענה מורכבת זו מצביעה על כל הדרוש-משמעות והרגישות במגעים "אקומניים" בין ישויות דתיות המחויבות לעצמן ולתורתן. מצד אחד, באמצעות טענה זו שמר הראב"ם על עליונותה של היהדות, מצד אחר, טענות מעין אלה הן אסטרטגיה ידועה לאפשר הכנסת תכנים חדשים לתוך היהדות ומגעים פוריים בין קהילות.

צבי זוהר מביא טענה אחרת על פי "מעשה נורא" על אודות ר' משה גאלאנטי. ר' משה מכיר בעליונותו של הקדוש המוסלמי, בזכות הצטיינותו בתחומי חוכמה ואמונה אוניברסליים. על פי ניתוחו של זוהר, הסיפור מדגיש קיום של מרחב דתי, רוחני ואינטלקטואלי משותף ואוניברסלי היכול לשמש אמת מידה להישגים של שתי הדתות. על פי ניתוח זה "מעשה נורא" מדגים בנרטיב ספרותי את העקרונות שהציגה סוזן לסט סטון במאמרה.

לאור שני מאמרים אלה נראה לנו מתאים במיוחד לסיים את השער הזה במאמרו של אלון גושן-גוטשטיין, המעלה את השאלה כיצד התאולוגיה היהודית מתייחסת לדתות העולם ולדיאלוג הבין-דתי. נקודת המוצא של גושן מחזירה אותנו אל המצב העכשווי. העובדה היא שיחד עם תופעות כגון הגלובליזציה, מגעים ודיאלוג בין-דתי, לא רק לצרכים אינסטרומנטליים, הם תופעה הולכת ומתרחבת בעולם כולו. מגעים אלה מתקיימים לא רק בין שלוש הדתות המונותאיסטיות אלא גם עם דתות אסיה כמו ההינדואיזם והבודהיזם. גושן מצביע על שורה של שאלות שהיהדות צריכה לשאול את עצמה תוך כדי כניסה לדיאלוגים מסוג זה. שאלות אלה כוללות את היחס לדתות הנתפסות כאליליות. צריכים לשאול את השאלה מהי אלילות בזמן הזה והאם ההינדואיזם, למשל, הוא דת אלילית. כמו כן יש להתייחס לסוגיית הבחירה של עם ישראל – מה ההשתמעויות של מושג זה עבור יחסיה של היהדות עם דתות אחרות. גושן מציע מודל לא אקסקלוסיבי של בחירה המבוסס על אהבה ויחסי איכות מיוחדים בין אלוהים לעם ישראל אבל אינו שולל יחסים מקבילים בין אלוהים לישויות דתיות אחרות. הדיון של גושן מזכיר לנו את המורכבות והרגישות של הסוגיה כולה.

בכינוס שהתקיים ב-2001 בירושלים הגיב הרווי א' גולדברג על העבודות של שלמה פישור, של דב מימון ושל צבי זוהר. כללנו את תגובתו בספר מכיוון

שהוא מעלה סוגיות חשובות מאוד שלא קיבלו את הטיפול הראוי להן בכינוס ובאוסף המאמרים הנוכחי, וביניהן: היחס לנשים, והיחס בין סוגיית הנשים והפמיניזם הדתי לבין הסובלנות וסוגיית הזרמים הלא אורתודוקסיים ביהדות. אנו רואים בתגובה של גולדברג הזמנה להמשך הדיון והעשרתו. פתחנו מבוא זה בהבעת המגמה להציג חלופה לסובלנות ולפלורליזם המערבי הליברלי. אולם ברור שדיון כזה לא היה יכול להתקיים בלי אותו ליברליזם והעקרונות של פלורליזם, זכויות האדם והאוטונומיה שפיתח הליברליזם. מה שאנחנו מחפשים אפוא יש לו אופי של דו־שיח עם הליברליזם המערבי יותר מאשר עימות עמו. ברצוני לחתום הקדמה זו בהבעת משאלה להמשך התרבות של הדו־שיח ושל הדו־שיח של התרבויות בתוך כל מסורת עצמה, בין המסורות הדתיות השונות ובינן לבין חלופות חילוניות וליברליות. ברצוננו להודות למכון ון ליר בירושלים, ובייחוד לד"ר שמשון צלניקר, ראש המכון לשעבר, על התמיכה בפרויקט המחקר "סובלנות מתוך מסורות דתיות", שעל פרותיו מבוסס הספר, ועל העידוד שנתן לפיתוח מחקר ישראלי בנושא זה. פרסום הספר מבטא את יעדו של המכון בהעלאת נושאים התורמים לדיון הציבורי מנקודות מבט חדשות. תודתנו לשרה סורני, מנהלת מחלקת הפרסומים, על המחויבות העמוקה, על המקצועיות הלא מתפשרת ועל סבלנותה האי־סופית לאורך כל תהליכי ההבאה לדפוס; ליונה רצון על התיאום המלא והמסביר פנים בין כל אלה שנטלו חלק בהכנת המאמרים; לנילי לנדסברגר על עריכת הלשון היסודית ולגלית שמאע על קריאה נוספת של המאמרים ועל העלאת הצעות לשיפור. לבסוף, תודה גם לאנשי הוצאת הקיבוץ המאוחד על ההפקה המשותפת ועל אורך הרוח במלאכתם המקצועית.